

U páajtalil le máako'ob yaan VIH wáaj SIDA tī' obo'

(lengua maya yucateca)

**Derechos humanos de las
personas que viven
con VIH o con Sida**

Primera edición: noviembre, 2015

ISBN: 978-607-729-203-6

**D. R. © Comisión Nacional
de los Derechos Humanos**

Periférico Sur 3469,
esquina Luis Cabrera,
Col. San Jerónimo Lídice,
C. P. 10200, México, D. F.

Diseño, ilustración y formación:
Flavio López

Impreso en México

U páajtalil le máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo'

(lengua maya yucateca)

**Derechos humanos de
las personas que viven
con VIH o con Sida**

U páajtalil le máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo'

Le SIDAo' ku loobiltik toj óolal, le péech' óolalo' ku loobiltik u muuk' u yóol máak.

U páajtalil máake' jach u ts'áamaj u yóol u táan óolt ma' u t'i'it'pajal u yik'ilil le VIH/SIDAo'.

U péech' óolta'al le máaxo'ob k'oja'antako'ob ti' VIH/SIDAe' ku loobiltik le páajtalilo'ob yaan ti'obo', yéetel xane' ku talamkuuntik u kaxta'al bix ma' u t'i'it'pajal u yik'ilil le k'oja'anilo', tumen ku tselik u páajtalil u kanáantik u toj óolal le máax taasik le ik'ila'.

Le páajtalil yaan ti' máako'obo' jach k'a'ana'an uti'al u táan óolta'al u yik'ilil le VHI/SIDAo'.

Ba'axten ma' uts u péech' óolta'al le máaxo'ob tsaayal u yik'ilil VIH/SIDA ti'obo'.

Tumen ma' na'atk'aja'an tu beel le k'oja'anila', tu lu'umil Mexicoe' tuláakal le máaxo'ob tsaayal le k'oja'anil ti'oba' jach ku máansiko'ob jejeláas péech' óolalo'ob, je'el bix le p'a'ast'aano'obo', pupult'aano'ob, pooch'ilo'ob yéetel ujeelo'ob. Yaan k'iin xane' ma'atáan u táan óolta'alo'ob chéen tumen tsaayal u yik'ilil le VIH ti'obo', yaan máaxe' saajak tak náats'al tu yiknalo'ob tumen ma' u k'aj óolo'ob bix

u tsa'ayal le k'oja'anila'. Le je'elo'oba' leti' le péech' óolalo'ob ku jach ilik le máaxo'ob k'oja'ano'obo', ba'ale' yaan xan ujeel, yaan k'iine' ma'atáan tak u táan óolta'alo'ob yéetel le ts'aako'ob k'a'abet ti'obo'.

Le péech' óolalo' ku yúuchul tumen jach ya'ab máake' ma' u yoojel bix u tsa'ayal le k'oja'anila', ma' u k'aj óolo'obi', ts'o'okole' bejla'e' ku tukulta'ale' tu-láakal le máaxo'ob yaan VIH ti'obo' láaj xibilch'uupo'ob, xkáakbacho'ob wa máako'ob jup'ik tuba'ob k'aak'as ba'alo'ob. Le je'ela' ku yúuchul tumen ka'ache' le yáax máako'ob taasik le k'oja'anila' beyo'ob le sáam máanchi'itk'ajako'.

Bejla' te' k'iino'oba' ma' chéen leti'ob talam yaniko'obi', tak xan le ko'olelo'ob yéetel le mejen paalalo'obo'. Ya'abkach ko'olelo'obe', kex wa jets'a'ano'ob yéetel juntúul u yíichamo'obe' ku yáalkabtiko'ob u talamil u tsa'ayal xan le k'oja'anil ti'oba' tumen ma' u yoojelo'ob wa mina'an k'oja'anil tu k'i'ik'el u yíichamo'obi' (kex wa yanili' ti'ob le k'oja'anila' ka ts'o'ok u beelo'obo' yéetel xan je'enbixak tu kaxtil u tsa'ayal ti'e'). Juntúul na'tsil tsaayal VIH ti'e', wa ma' u yila'al yéetel u táan óolta'al ti' kitake', je'el u tsayik xan le k'oja'anil ti' u chaampal kex ma' síijiko'.

Ba'ax talamilo'ob ku taalsik le pech' óolil yéetel xan le p'ek óolilo'

- Le pech' óolilo' ku ya'abkunsik u páajtalil u tsa'ayal ti' máak le VIH wáaj SIDAo', beyxane' ku k'áas jo'oltik u ts'a'akal uti'al ma' u jach séeb yaajtal.
- Le p'ek óolalo' ku taalsik sajbe'entsilil tu yóok'lal k'éex óolalil yéetel xan ma' u k'a'amal máak ichil jump'éeel kaj wáaj tumen ojéelta'an tsaayalto'on le VIH wáaj SIDAo'.
- Ya'ab u téenele', tu yóok'lal le sajbe'entsila', mix táan k bin ka a'alak wáaj tsaayalto'on VIH wáaj SIDA, wáaj mix táan xan k kaxtik tsolt'aan tu yóok'lal bix je'el u páajtal kanáantikbaj yéetel xan k jáawsik u ts'a'ayal ti' uláak' máake'.
- Saajako'on u'uy bix yanik k toj óolalil, tumen saajako'on ti' u k'ex óolal ujeel máako'ob yéetel xane' tumen k tukultike' <<mix bik'in bin úuchuk to'oni'>>, leti' túun le ba'alo'ob meetik u bin u t'i'it'k'ajal u tsa'ayal le k'oja'anil ti' ujeel máako'bo'.
- Tu yóok'lal le ba'ax ts'o'ok u táanilkuunsa'alo', jach k'a'abet kanáantik ma' u t'i'it'pajal le k'oja'anila' yéetel u yáantaj jejeláas nu'ukulo'ob:

je'el bix le pixtoono'; u k'a'abetkuunsa'al jup'ubo'ob chéen junmáalili', beyxane' wáaj tsaayal le VIH ti' juntúul ko'olel k'oja'an ti' chaampale' jach k'a'abet u kanáanta'al u toj óolal yéetel u tsaabal u ts'aak ti' tumen juntúul ajts'aak yo'olal u yila'al ma' u ts'a'ayal xan ti' le chaampalo'.

Bix u t'i'it'pajal ich máak le VIHo'

Kéen tsa'ayak VIH ti' máake', lela' te' ku yantal ichil u ja'il u wiinkilal máake': ba'a'le' u ya'abile' te' yaan ichil u k'aab le ba'alob ku jóok'sik u kobol máako' (sa'il keep yéetel u sa'il peel) yéetel xan ichil le k'i'ik. Uti'al ka tsa'ayak ti' máake' k'a'abet u yookol u yik'lil ichil k k'i'ik'elo'on; óoxp'éel u jejeláasil bix je'el u t'i'it'k'ajal ich máake':

- Bey ma' táan u kanáantikubaj máak kéen ts'iisnake'.
- Yéetel u k'i'ik'el máak tsaayal VIH ti': kéen k múul k'a'abetkuunso'on jump'éelili' jup'ub beyxan púuts' yéetel máaxao'ob k'oja'ano'ob yéetel VIH (le jup'ubo' chéen junmáalili' yéetel xan chéen ti' juntúul máak k'a'abet u meyaj).

- Kéen síijik juntúul chaampal: le na'tsilob k'oja'ano'ob yéetel le VIHó' je'el u páajtal u tsayiko'ob xan ti' u chaampalo'ob ma'aali' síijike' wáaj tu súutukil táan u síijilo'.

Ba'axo'ob beetik u tsa'ayal VIH

Le ba'alo'ob beetik u ts'a'ayalo' leti'e' u xa'ak'besikubaj u ja'il u wíinkilal máako' (k'i'ik', sa'il keep, sa'il peel), le je'ela' tumen mix táan u k'a'abetkuunsa'al le pixtoono'.

U kanáantik u *sexualidad* máake' te' yaan tik k'aabe' ma' k'a'abet k p'atik tu k'ab ujeel máaki'. Le máaxo'ob k'oja'ano'ob yéetel le VIHó' yaan u páajtalil ti'ob le *sexualidad*o'.

Ba'axten k'a'abet u kanáanta'al u páajtalil le máako'ob yaan VIH ti'obo'.

- Tumen tin láakalo'one' yaan in tsikbe'enido'on yéetel láaj wíiniko'on tu táan a'almajt'aano'ob. Le beetike', tak le máaxo'ob tooj u yóolo'ob yéetel xan le ma'o', k'a'abet u yiliko'ob u chíimpolta'al u páajtalil le keetilo', je'elbix k'a'abetil u chíimpolta'al ujeel noj páajtalilo'obe'.

- Tumen le péech' óolilo' ku chíikpajal bey loob óolalil tu táan le noj a'almajt'aan kéen meya-jnako', tumen ku loobiltik u paajtalil tuláakal máak yóok'ol kaab.
- Tu yóok'lal le tuukulo'ob táakmuk'tik u k'albejtikubaj máak , u péech' óolta'al yéetel u p'a'asta'al máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo' , u Noj Mola'ayil u Páajtalil Máako'obe' (CNDH) ku jach k'ubéentike' tuláakal máake' yaan u páajtalil ti' ma' u péech' óolta'al, yóok'lal beyo' ka páajchajak k kuxtal yéetel utsil beyxan ka páajchajak k beetik ba'alo'ob yaan t tuukulo'on, kex wa k'oja'ano'on wa ma', kex wa yaanal meyajtsil u taalo'ob, kex táanxel lu'umilo'ob, kéex wa ku chíinil u kuxtal tu tséel u yéet xiibil wáaj u yéet ch'uupil, wa yaan taak'in ti' wa ma', wa yóok'lal ujeel ba'alo'ob yaan u yil yéetel k kuxtal.

U páajtalil le máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo'... keet yanik yéetel u páajtalil tuláakal máak:

Le beetike' le CNDHo' ku ts'áajik ta k'ab le pikilju'una', tu'ux ku ts'áajik k'aj óoltbil u páajtalil máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo', yóok'lal u

yantal teech u páajtalil a wilik máax yéetel a takik u pool le máaxo'ob péech' óoltikecho'.

Wa yaantech VIH wáaj SIDAe', a páajtalil le je'elo'oba':

1. Je'el bix tuláakal máak tu lu'umil México yéetel yóok'ol kaab yaan VIH wáaj SIDA ti'obe' k'a'abet u kuxtalo'ob yéetel tuláakal u páajtalilo'ob.
2. Wa yaantech VIH wáaj SIDAe' ma' k'a'abet u ts'áajik u kúuchil tu'ux a péech' óoltali'.
3. Mix máak je'el u páajtal u ts'áalpachta'al uti'al ka xi'ik u yil wa yaan VIH ti'e', mix u ya'alik wa yaan le k'oja'anil ti'a'. Chéen wa leti' u k'áate', ku bin.
4. Wa ka ch'a'ik u tuukulil a bin a wil wa tsaa-yalteche', yaantech u páajtalil uti'al u tso'ololtech bixij, beyxane' ma' k'a'abet u t'i'it'besa'al u tsikbalil bix jóok'iki' yéetel xane' chéen ti' teech k'a'abet u k'u'ubul tumen le máax u meyaje'. Ma' k'a'abet u ts'áabal k'aj óoltbil bix jóok'ik u toj óolal máak te' kúuchilo'ob tu'ux je'el u yila'al tumen je'en

máaxake', mix xan u ts'áabal u yojéelt mix máak wa leti' ma' yóolt u ya'ali'.

5. Wa chíikpaj yaantech le k'oja'anila', yaantech u páajtalil a k'amik tsolxikino'ob uti'al a wojeltik bix kech kuxtal yéetel le k'oja'anila'.
6. Uti'al a ts'a'akal, u ts'áabal tech meyaj, u ts'o'okol a beel wáaj a yantal ichil jump'éeel mola'ayile' ma' k'a'abet u k'áata'altech wa ts'o'ok a bin a wil wa yaantech le VIHo'.
7. Tak wa yantech VIH wáaj SIDAe' ma' k'a'abet u ya'ala'altech ma' a táan óolta'al wáaj u ts'áabal tech ts'a'aki', a wáalkabch'inta'al ta meyaj, a jóok'sa'al ti' jump'éeel najil xook, a wáalkabpachta'al ti' jump'éeel naj wáaj a tojoch'inta'al tu noj lu'umil México. Mix xan u ya'ala'al tech wa ma' táan a máani', a jóok'ol yéetel a wookol tu noj lu'umil México.
8. Kex yaantech VIH wáaj SIDAe' ma' k'a'abet u beetik a k'a'alali', a páaykunta'al yaanal tu'uxi'.
9. Wa yaantech VIH wáaj SIDAe' mix máak je'el u tseliktech u páajtalil mix u jáalk'abil

- u yantal ba'al a wil yéetel máake', ba'ale' k'a'abet a kanáantikabaj.
10. Je'el bix tuláakal máake', yaantech u páajtalil a much'ikabaj yéetel a táakbesikabaj ti' je'enken mola'ay a k'áate'.
 11. Yaantech u páajtalil a kaxtik, a k'amik yéetel a t'it'ik u jaalil t'aan tu yóok'lal le VIH wáaj SIDAo'.
 12. Yaantech u páajtalil a táan óolta'al yéetel a ts'a'akal tu beel, beyxan ka ila'akech yéetel utsilil yéetel ka ts'áabak teech ma'alob táan óolal. Ma' k'a'abet xan u tsikbalta'al bix u bin teech yéetel a k'oja'anilo'.
 13. Yaantech u páajtalil u tso'olol teech tu beel tumen le mola'ay ku ts'akáankilo' tuláakal ba'ax yaan tu báak'paach le VIH wáaj SIDAo', bix je'el a ts'a'akale', ba'ax talamilo'ob ku taalsik yéetel ba'ax beejilo'ob je'el u jóok'sikech táanile'.
 14. Yaantech u páajtalil a ts'a'akal yéetel a wáanta'al yóok'lal u bintech utsil tu k'iinilo'ob a kuxtal.
 15. Yaantech u páajtalil a k'aj óoltik tuláakal bix u meyaj le mola'ayo'ob ku ts'aakankilo'obo'

uti'al a meetik jump'éeel takpool, wa ba'ax taak a wa'alik tu táan le ba'alo'ob ma' tu beel ku yúuchulo'ob tu yóok'lal u péech óolta'al a páajtalilo'.

16. Wa na'tsilech wa tatatsileche', yaantech u páajtalil u p'áatal ta k'ab u kanáanil a paalal. Beyxane' yaantech u páajtalil a wa'allik máax kun kanáantiko'ob kéen p'áatak ma' táan u páajtal a beetik teech, uti'al le je'ela' yaan u yáantikech le mola'ayo'.
17. Tuláakal le mejen paalalo'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo', yaan ti'ob u páajtalil u ts'a'akalo'ob, u ts'áabal xook ti'ob yéetel u kanáanta'alo'ob je'elbix ujeel paalalo'obe'.
18. Wa ka kíimikeche' yaantech u páajtalil a mu'ukul je'elbix k'a'abete'.

Bix u yilik le CNDH wa táan u péech óolta'al u páajtalil le máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo'.

Le ba'alo'ob ku yila'al bey jump'éeel péech' óolal tu yóok'lal u páajtalil le máaxo'ob k'oja'ano'ob ti' VIH tumen u Noj Mola'ayil u Páajtalil Máako'obe' leti' le je'elo'oba':

- Ma' u cha'abal u yookol xíimbaltbil le máako'ob k'ala'no'ob uti'al ka yanak ba'al u yil yéetel ujeel máako'obo'.
- U k'aata'al wa mina'an VIH ti' le máax ku yookol xíimbalo' yóok'lal beyo' ka béeyak u yaantal ba'al u yilo'ob yéetel ujeel máak.
- U páaykunta'alo'ob tu'ux ku ts'a'akal máak wáaj tu'ux ku k'a'alal máak, chéen tumen k'oja'ano'ob ti' SIDA.
- Ma' u táan óolta'alo'ob wáaj u ts'a'akalo'ob chéen tumen yaan SIDA ti'ob.
- U tse'elel meyaj ti'ob chéen tumen yaan SIDA ti'ob.
- Ma' u ya'ala'al ti' tu beelal wa yaan SIDA ti'.
- Ma' u cha'abal u yookol meyaj wáaj u yookol xook.
- Ma' u cha'abal u yookol ti' kúuchilo'ob tu'ux ku máan ya'abkach máako'ob.
- Ma u ya'aliko'ob bix yanil u tóoj óolal máak chéen tumen yaan SIDA ti'.
- Ma' u ts'áabal ts'aak ti' máak.

Le CNDHo' yaan u táakpajal u meet keet p'is óolalil wa le ba'alo'ob k'aastak beeta'ab:

- Tumen ajts'aako'ob, wa áantajo'ob ti' u mola'ayil ts'aak, wáaj xan chéen ka u ya'al ka beeta'ak tumen ujeel máak uti'al u loobiltik je'el máaxak yaan SIDA ti'e', kex wa ma' jach úu-chak yanak le k'oja'anil ti'o', wa xan u loobiltik máak ma' u yoojel wa yaan le k'oja'anil ti'o'.

Wa yaantech VIH/SIDA yéetel wa ku péech' óolta'al a páajtalil tu yóok'sale', je'el u páajtal a takpool tu Noj Mola'ayil u Páajtalil Máako'obe':

Tu'ux ku ts'áabal nu'ukbesaj t'aano'ob ti' ch'úuyk'ab t'aan:

Tu xookolil 56 81 81 25, *Ext.* 1127 wáaj 1129.

U súutukil u táan óolta'al máake':

Tu k'iinil lunes tak viernes, 9:00 a.m. tak 21:00 p.m.

programavih@cndh.org.mx

www.cndh.org.mx

Universidad de Oriente

Dr. Carlos Bojórquez Urzaíz

Rector

Dr. Carlos Alberto Pérez y Pérez

Director Académico

José Antonio Cutz Medina

Coordinador de Programas en Lengua Maya

Coordinación y Traducción:

Lic. José Cipriano Dzib Uitzil

Lic. Didier Argelio Chan Quijano

Traducción:

Lic. Irma Yolanda Pomol Cahum

Lic. Rosa María Couoh Pool

www.cndh.org.mx

Área de emisión: Programa Especial de VIH/Sida
y Derechos Humanos, Primera Visitaduría General
Contenidos: Coordinador, Ricardo Hernández
Forcada. Traducción, Lic. Irma Yolanda Pomol Cahum
y Lic. Rosa María Couoh Pool
Fecha de elaboración: octubre, 2015
Número de identificación: SALU/CART/201

U páajtalil le máako'ob yaan VIH wáaj SIDA ti'obo'
(lengua maya yucateca). *Derechos humanos de las personas que viven con VIH o con Sida*, editado por la Comisión Nacional de los Derechos Humanos, se terminó de imprimir en noviembre de 2015 en Corporativo Prográfico, S. A. de C. V., Calle Dos núm. 257, bodega 4, colonia Granjas San Antonio, Delegación Iztapalapa, C. P. 09070, México, D. F.

El tiraje consta de 10,000 ejemplares.

ISBN: 978-607-729-203-6

9 786077 292036